

Buitenlands beleid nader bekeken

door M.A. Kolster

M.A. Kolster (1928) is adjunct-secretaris van het CDA, belast met internationale zaken. Hij is o.a. lid van het Algemeen Bestuur van de NOVIB; tevens is hij secretaris van de commissie Buitenland van het CDA.

In zijn rede voor de Duitse Katholiekendag in Aken van 12 september dit jaar stelde Bondspresident Richard von Weizsäcker, dat 'voor Europa drie belangrijke taken liggen:

- de schepping bewaren
- gerechtigheid bevorderen
- vrede stichten'.

En hij vervolgt dan: 'Europa schijnt soms alleen maar een wereldmacht van economische betekenis te zijn of weer te zijn geworden. Maar waar zijn zijn ideologisch-politieke krachten voor een bijdrage in de ontwikkeling van een menselijke wereld?'

Deze laatste vraag zette me nog nadrukkelijker aan tot deze nadere beschouwing over het buitenlands beleid van het CDA. Von Weizsäckers formuleringen vatten kort samen binnen welke context men politiek beleid moet voeren als overtuigd christen-democraat. En zoeken we juist niet in de uitwerking van een buitenlands beleid vanuit de christen-democratische overtuiging 'een bijdrage te leveren aan de ontwikkeling van

een humane wereld'? Het was een wonderlijke ervaring om in de woorden van de Bondspresident opnieuw de kernbegrippen van het CDA te horen.

Langs de lijnen van gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap hebben we dan ook een buitenlands beleid ontwikkeld. In het CDA-actieprogramma 'Uitzicht' van mei 1985 draait het buitenlands beleid voor de periode 1986-1990 om vier scharnierpunten:

1. betere verdeling van de welvaart in de wereld
2. naleving van de rechten van de mens
3. een verenigd Europa
4. vrede in de wereld met zo weinig mogelijk wapens.

Betere welvaartsverdeling

Het program geeft deze volgorde aan en dit betekent dat de betere verdeling van de welvaart in de wereld de voornaamste plaats dient te krijgen in het buitenlands beleid. Het CDA kiest daarvoor twee instrumenten: ontwikkelings samenwerking en internationale

economische samenwerking. Maar beide instrumenten dienen één doel: bestrijding van armoede en honger in de wereld.

De middelen om dit te bereiken worden eveneens in een bepaalde, niet willekeurige volgorde aangegeven. Zo wordt voorrang gegeven aan de plattelandontwikkeling.

Vervolgens vraagt het CDA om *zeer* directe hulp voor de allerarmste landen. Onze markten dienen we open te stellen voor grondstoffen uit de derde-wereldlanden voor redelijke prijzen. De hulpverlening dient te geschieden via medefinancieringsorganisaties, particuliere instellingen en bedrijfsleven.

Rechten van de Mens

De naleving van de rechten van de mens ziet het CDA vooral in verband en in samenhang met de democratie. En juist deze democratie is weer waarborg voor de naleving van de mensenrechten. Het gaat het CDA daarbij om een actief en concreet beleid, dat eigenlijk 'met het totale Nederlandse regeringsbeleid moet zijn vervlochten', zoals het program dat formuleert. Het CDA wil daarbij twee concrete doelen verwezenlijken:

- een stelsel van internationale controle en
- de realisering binnen Europees verband van deze internationale controle.

Europa

Een verenigd Europa ziet het CDA voornamelijk als een wezenlijke bijdrage tot het (be)vestigen van een internationale rechtsorde. De groei naar de Europese eenheid kan volgens het CDA langs vijf lijnen worden verwezenlijkt. Bovenaan staat de economische en politieke unie. Vervolgens dient de Europese Gemeenschap leiding te geven bij het herstel van de bedrijvigheid, de uitbouw van het sociale beleid en de uitwerking van een grensoverschrijdend milieubeleid. Belangrijk is daarbij actief in te spelen op de Frans-Duitse samenwerking. Als vierde punt dient de economische samenwerking ook verder uitgestrekt te worden over andere beleidsterreinen. Tenslotte dienen de Europese staten gezamenlijk naar oplossingen te

zoeken in de problemen rond Zuidelijk Afrika, Midden-Oosten en Latijns-Amerika.

Vredes- en veiligheidsbeleid

Het vierde scharnierpunt in het buitenlands beleid van het CDA is te bevorderen dat vrede in de wereld tot stand komt met zo weinig mogelijk wapens. Daarbij heeft het CDA vijf lijnen aangegeven waarlangs dit bereikt kan worden. Het gaat allereerst om de samenwerking in bondgenootschappelijk verband. Het CDA aanvaardt daarnaast voorlopig het evenwicht binnen de wederzijdse afschrikking met een zo laag mogelijk niveau van bewapening. Vervolgens wil het de bestaande stabiliteit binnen de Oost/West-verhouding versterken door de intensivering van kerkelijke, culturele, wetenschappelijke, economische en persoonlijke contacten. De wapenbeheersing en ook de ontwapening moet meerzijdig en verifieerbaar zijn. En tenslotte, als vijfde lijn, meent het CDA dat de Europese inbreng versterkt moet worden maar dan wel ten voordele van de Atlantische samenwerking.

Regeerakkoord

De eerste uitwerking van het verkiezingsprogramma is het regeerakkoord. Ofschoon velen geneigd zijn het regeerakkoord te beschouwen als een opsomming van knelpunten waarover de coalitie het eens moest worden, ben ik daarvan niet geheel overtuigd. In het regeerakkoord worden politieke keuzen gemaakt. Zeker waar program en regeerakkoord met elkaar (nagenoeg) overeenkomen. Men beweert wel dat in een regeerakkoord alleen oplossingen van de knelpunten tussen de coalitiepartners geformuleerd zijn. Het is mijn opvatting echter dat de CDA-punten die niet in het regeerakkoord vermeld staan, niet automatisch gemeengoed van de coalitiepartners zouden zijn.

Regeringsverklaring

Dit laatste wordt nog duidelijker wanneer je constateert dat sommige punten van zowel het regeerakkoord als het program worden

overgenomen in de regeringsverklaring. Daartegenover worden er weer CDA-punten genoemd in de regeringsverklaring die niet in het regeerakkoord staan vermeld. De regeringsverklaring moet gezien worden als een regeringsprogramma voor vier jaar dat nader wordt ingevuld door de jaarlijkse troonrede.

Memories van Toelichting

Zijn de Memories van Toelichting niet veel beter geschikt om het CDA-programm met dat van de regering te vergelijken? In de komende jaren kan dat wel. Voor dit jaar is het niet helemaal eerlijk om dat te doen. De inkt was nauwelijks droog toen het nieuwe kabinet aantrad. Voor Buitenlandse Zaken was dat een sterke verandering. De gehele top werd CDA! Maar om de Memories van Toelichting van dit jaar aan *'Uitzicht'* te toetsen, is dus nog weinig zinvol.

Vergelijking Program – Regeerakkoord – Regeringsverklaring

Het is verrassend dat regeerakkoord en regeringsverklaring eindigen met het hoofdstuk Buitenlands Beleid en daarin weer met de paragraaf Ontwikkelingssamenwerking. Hiermede wordt de volgorde van het VVD-programm *'Als de toekomst je lief is'* gevolgd. Het CDA-programm begint met de internationale paragraaf, omdat de solidariteit nog steeds hoog geschreven staat in het vaandel van het CDA. Overigens herstelt zich de regering door in de Troonrede juist met een internationale paragraaf te beginnen. Aanknopend bij de Erasmusherdenking stelt zij de plaats en taak van Nederland in de wereld terecht binnen het kader van verleden en heden. Maar politiek betekent dit óók een keuze voor de internationale solidariteit, zoals *'Uitzicht'* doet.

Ontwikkelingssamenwerking

De vergelijking van de drie documenten op het punt van de ontwikkelingssamenwerking geeft aan dat Nederland zijn bijdrage aan de ontwikkelingshulp niet wil verminderen. In verschillende nuanceringen, maar toch duidelijk.

Het CDA-programm spreekt over 'minimaal 1½% van het Netto Nationaal Inkomen' (het zou dus meer mogen zijn). Het regeerakkoord laat 1½% 'blijven', en de regeringsverklaring spreekt over 'handhaving'. Eens zijn regeerakkoord, CDA-programm en regeringsverklaring het ook over de 'indamming van oneigenlijke toerekening'.

Het CDA-programm en de regeringsverklaring stemmen overeen waar de Europese (lees: internationale) samenwerking bij de ontwik-

» Punten die in het regeerakkoord niet vermeld staan, zijn niet vanzelf gemeengoed van de coalitiepartners.

kelingshulp voorkeur verdient. De regeringsverklaring spreekt hierover slechts in samenhang met 'bilaterale projecten en programma's' en drukt zich daar overigens nogal vaag uit over 'het zo omvangrijk mogelijk zijn van de hulpstromen uit de internationale gemeenschap'.

Het regeerakkoord zwijgt hierover. Klaarblijkelijk was dat in de onderhandelingen tussen VVD en CDA geen probleem. Min of meer in de geest van *'Uitzicht'* zijn de opmerkingen in het regeerakkoord over 'voorziening in de reële behoeften van de ontwikkelingslanden'. In het regeerakkoord is sprake van een 'aanmoediging van het bedrijfsleven' zich verder te richten op reële behoeften van de landen met een ontwikkelingsrelatie. Bovendien staat dit in samenhang met passages in het regeerakkoord over de 'intensieve samenwerking tussen overheid en bedrijfsleven' op het vlak van ontwikkelingshulp en het 'actief tegengaan van concurrentievervalsing

in levering van kapitaalgoederen aan ontwikkelingslanden'.¹⁾ Dit doet merkwaardig aan, omdat het CDA-program hierover in het geheel niet spreekt. Trouwens, ook het VVD-program niet. Des te vreemder, omdat in het CDA-ontwikkelingsbeleid armoede- en hongerbestrijding uitgangspunt zijn. Regeerakkoord en regeringsverklaring gaan op het punt van de coördinatie op politiek en ambtelijk niveau verder dan *'Uitzicht'*, omdat zij pleiten voor de instelling van een onderraad waarvan de minister-president de voorzitter is.²⁾ Hiermee heeft het ontwikkelingssamenwerkingsbeleid zijn vaste plaats verworven binnen het regeringsbeleid.

Het regeerakkoord zegt niets over de schuldenproblematiek van de Derde Wereld. En de regeringsverklaring spreekt alleen maar over 'het verlichten van de schuldenlast'. Preciezer is het CDA-program hierin. Dat pleit in artikel 1.12 voor een zodanige opstelling van het IMF dat, per land toegesneden, betaalbare en sociaal aanvaardbare oplossingen mogelijk zijn. Juist vanwege onze keuze voor de armste landen hadden we hier meer CDA-accenten verwacht. Maar noch in het regeerakkoord noch in de regeringsverklaring klinkt daar iets van door. Was de noodzaak van plattelandsontwikkeling en de opzet van nieuwe voedselstrategieën alleen maar vermèd! De regeringsverklaring maakt slechts een vage beweging in deze richting door te verwijzen naar 'verbetering van economische vooruitzichten'. Maar daar blijft het bij. Juist hier had explicieter gezegd moeten worden dat deze verbetering betekent: 'verbetering van het lokale landbouwbeleid, het scheppen van werkgelegenheid en inkomen voor vissers en landarbeiders, verbetering van de voedselproductie en -distributie alsmede van de leefbaarheid van het platteland'.³⁾

Duidelijk is *'Uitzicht'* over de toenemende 'betekenis en rol van particuliere instellingen, medefinancieringsorganisaties en bedrijfsleven'. Het regeerakkoord spreekt slechts over 'intensieve wisselwerking tussen overheid en bedrijfsleven'. De regeringsverklaring

wil daarbij zo volledig mogelijk gebruik maken van 'in onze maatschappij aanwezige kennis en ervaring'. Dit zou misschien kunnen slaan op de kennis en ervaring van de medefinancieringsorganisaties, van missie en zending.⁴⁾ Maar erg waarschijnlijk is het niet, aangezien het regeerakkoord vooral ingaat op de rol van het bedrijfsleven. Ook de condities waaronder de overheid hulpverleningsrelaties kan aangaan, vinden we nergens terug. Liggen daar dan geen problemen?

Samengevat moeten we constateren dat regeerakkoord en regeringsverklaring soms wel met elkaar overeenstemmen op het gebied van ontwikkelingsamenwerking. Maar ze verschillen nogal eens met het CDA-actieprogramma. In dat geval zouden CDA-accenten gezet moeten worden vanuit de partij om te ontkomen aan een vrijblijvende solidariteit, die door *'Uitzicht'* duidelijk niet gemeld wordt. Denk daarbij aan een nadere definitie van de vermaatschappelijking van de ontwikkelingssamenwerking.⁵⁾ Ook de doelstelling van de plattelandsontwikkeling verdient nadere uitwerking, net als de zeer directe hulp aan de allerarmste landen en de directe hulp aan de zich traag ontwikkelende derde-wereldlanden.

Mensenrechten

Het CDA-program besteedt vier artikelen aan de mensenrechten. Noch het regeerakkoord noch de regeringsverklaring bevat enige vermelding of verwijzing naar de mensen-

1. CDA-program *Uitzicht*: artikel 1.2.
2. In feite werd hiermede het besluit van het Partijbestuur van 13 juni j.l. overgenomen na pre-advies van de werkgroep Ontwikkelingssamenwerking en de Commissie Buitenland.
3. *Uitzicht*: artikel 1.13 en 1.14.
4. Het CDA-partijbestuur heeft op 20 september 1986 als aanvulling op zijn besluit van 13 juni 1986 zijn standpunt over de rol van de medefinancieringsorganisaties in een uitvoerig memorandum uitdrukkelijk vastgelegd.
5. *Uitzicht*: laatste zin van artikel 1.8. Toch zullen in een uiteindelijk CDA-besluit ook *Uitzicht*: artikel 1.8, 1.10, 1.11 en 1.13 betrokken moeten worden, alsmede de daarmee verband houdende passages uit regeerakkoord en regeringsverklaring.

rechten. Behalve waar in de laatste 'de klemmende vraagstukken als Afghanistan en de situatie van de mensenrechten in Oost-Europa' aangestipt worden.

Het zou overigens uitermate verhelderend zijn wanneer eerst binnen het CDA nadere uitwerking zou kunnen worden gegeven aan wat verstaan zou moeten worden onder 'een doeltreffend systeem van non-selectieve internationale controle op naleving van de mensenrechten'. Ook zou het CDA bijvoorbeeld aan de hand van diverse voorbeelden meer systematisch kunnen nagaan 'welke burgerlijke en politieke (zowel als) economische, sociale en culturele rechten' er bedoeld worden en hoe dit geïntegreerd kan worden 'als onderdeel van het buitenslands Nederlands beleid'. Dan wordt het pas goed mogelijk het regeringsbeleid hierop te toetsen.

Regionale vraagstukken

Tegenover de wat vage intentieverklaring met betrekking tot de terrorisme-bestrijding in het CDA-actie-program: 'Nederland bestrijdt naar vermogen.....het internationale terrorisme', is het regeerakkoord zeer concreet. Het vraagt:

- krachtige bestrijding in samenwerking met leden van de EG, NAVO en gelijkgestemde landen;
- verbetering van internationale samenwerking op het gebied van veiligheid;
- verbetering van de uitleveringsverdragen;
- harmonisatie van het vervolgingsbeleid;
- voor medio 1987 een notitie inzake grensbewaking met name terzake persoonlijk verkeer en criminaliteitsbestrijding;
- invoering van een fraude-bestendig paspoort per 1 januari 1988;
- scherpe stellingname in EPS-kader via diplomatieke en politieke sancties tegen staten en groeperingen die terrorisme bedrijven, ondersteunen of toelaten.

Daartegenover beperkt zich de regeringsverklaring tot twee algemene opmerkingen:

- a. de bevordering van internationale samenwerking in terreurbestrijding;

- b. instemming met de uitbreiding van deze samenwerking binnen de EG in de bestrijding van de zware vormen van internationale criminaliteit.

De regeringsverklaring zie ik als een sterker gedetailleerde uitbreiding van het CDA-program, met voorbijgaan aan het regeerakkoord. Inzake het Midden-Oosten zwijgt de regeringsverklaring, terwijl daarentegen het regeerakkoord praktisch de artikelen uit het CDA-program op de voet volgt. Het CDA-artikel dat over geheel Latijns-Amerika handelt, wordt alleen met betrekking tot Centraal-Amerika overgenomen door het regeerakkoord. Hier zwijgt de regeringsverklaring. Bijna gelijk op met 'Uitzicht' loopt de passage in het regeerakkoord over Zuidelijk Afrika.

Europa

Spreekt het CDA-program breeduit over 'verdergaande Europese samenwerking, waarvan de EG de belichaming is', het regeerakkoord heeft het slechts over 'bewegen in de richting van een Unie van de Europese Gemeenschap'. De regeringsverklaring beperkt zich tot de bescheiden stap van 'de Europese Akte', maar revancheert zich in de Troonrede verrassend door te openen met een Europees perspectief. Daarbij gaat het de regering om 'realisatie van een werkelijk vrije markt', zoals het CDA-program aangeeft en waarin impliciet ook is opgenomen 'een onbelemmerde interne markt en de versterking van het Europese monetaire systeem', zoals het regeerakkoord aangeeft. Dit in navolging van het Partijprogramma, dat op dit punt verder gaat.⁶⁾ Verder gaat de nadere invulling van

6. De laatste alinea van artikel 4.5 luidt:

'Discriminatie bij het aankoopbeleid van nationale overheden wordt tegengegaan. Uitbouw van het Europees Monetair Systeem inclusief een grotere rol voor de ECU en de externe werking van deze Europese rekeenheid. Op lange termijn zal de ECU de nationale munteenheden moeten gaan vervangen. Het streven is erop gericht te komen tot één vestigings- en vergaderplaats in Europa'.

het beleid niet, terwijl 'Uitzicht' een groot aantal punten aangeeft.⁷⁾

Klaarblijkelijk is de coalitie het over dit alles eens. Toch is het de moeite waard na te gaan:

- a. of in het kader van het WRR-rapport over een geïntegreerd Europa niet een aantal punten uit het CDA-programa nader uitgewerkt moeten worden;
- b. wat het betekent dat de prioriteit van de EG moet liggen bij het herstel van de

akkoord omschrijft het streven naar vrede uit het CDA-programa wat breder, de regeringsverklaring actualiseert de teksten over ontspanning.

Regeringsverklaring en regeerakkoord zijn zeer beslist over het toekennen van een nucleaire taak aan het 8-inch-geschut. Dit is in strijd met 'Uitzicht'.⁸⁾

De medewerking aan het SDI-onderzoek wordt geheel in de lijn van het CDA-programma afgewezen, evenals de chemische wapens. Het CDA-programa wordt geconcretiseerd door de toezegging in regeringsverklaring en regeerakkoord dat de groei van het militair budget jaarlijks op 2% wordt gesteld.⁹⁾ Toch zou het CDA voor de ontwikkeling van een evenwichtig vredes- en veiligheidsbeleid moeten zoeken naar nadere en concretere invulling van de volgende punten uit het CDA-programa:

- het aanvaarden van het evenwicht van wederzijdse afschrikking met een zo laag mogelijk niveau van bewapening;
- een versterking van de stabiliteit in de Oost/West-verhouding door uitbreiding van diverse contacten;
- meerzijdige en verifieerbare wapenbeheersing en ontwapening; en
- de betekenis van een versterking van de Europese inbreng ten gunste van de Atlantische samenwerking.

Samenvatting

Zolang het CDA bestaat, is er buitenlands beleid geformuleerd. Ook het programma 'Om een zinvol bestaan' kende zijn (eerste) hoofdstuk over internationale samenwerking. Verschillende paragrafen hieruit wer-

» Het is onvoldoende alleen maar te getuigen van de Europese eenwording. «

bedrijvigheid en van banen, de herverdeling van arbeid, en de onderlinge afstemming van het sociale beleid;

- c. wat de politiek denkt te doen met het tweede memorandum van de tien grensregio's, met name met de 23 aanbevelingen, die in een brief van deze samenwerkende grensregio's van 20 mei 1985 aan het CDA worden aangegeven.

Kortom: het is van belang om te getuigen van en voor de eenwording van Europa, maar het is beter om concreet zowel aan de basis als aan de top aan de realisering daarvan te werken.

Vrede en Veiligheid

Zwijgt het regeerakkoord in alle talen over de 'vermindering van massale vernietigingsmiddelen', zoals het CDA-programa zegt, de regeringsverklaring gaat daar uitdrukkelijk op in, evenals op de ontspanning. Het regeer-

7. Uitzicht: artikel 4.4, zie ook 4.3, 4.7, 4.9, 4.11, 4.12, 4.13 en 4.14.

8. Het is overigens wel in overeenstemming met het advies van de werkgroep Vrede en Veiligheid aan de Commissie Buitenland, dat om redenen van politiek-tactische aard niet aan het partijbestuur werd uitgebracht.

9. Uitzicht: artikel 5.10, voorts wordt zowel in regeerakkoord als in regeringsverklaring gezwegen over de punten die in Uitzicht artikel 5.7, 5.9, 5.10, 5.11, 5.12 en 5.14 staan. Het regeerakkoord zou m.b.t. Uitzicht artikel 5.15 een aantal uitbreidingen bevatten.

den door de commissie Buitenland nader uitgewerkt. Dit geheel in de lijn van haar voornaamste opdracht, 'het verstrekken van adviezen inzake het in concreet beleid vertalen van de vigerende actieprogramma's van CDA en EVP', zoals het Partijbestuur deze formuleerde in januari 1982.

Dit heeft o.a. geresulteerd in Partijbestuursbesluiten over het Mensenrechtenbeleid¹⁰⁾, het Europees beleid¹¹⁾, Latijns-Amerika¹²⁾, Asielbeleid¹³⁾ en het Vredes- en Veiligheidsbeleid¹⁴⁾. Deze opsomming laat zien dat doelstellingen in actieprogramma's beperkt zijn. Wel zijn ze startpunt, hopelijk ook eindpunt. Dit is in grote mate afhankelijk van twee factoren. De eerste is de voortdurende verschuiving in het waardenpatroon binnen onze samenleving. De tweede factor heet macht.

Zo analyseert Theo Sommer in *Die Zeit* aan de hand van een aantal voorbeelden de veranderingen in opvattingen over waarden als arbeid, vrije tijd, milieu, techniek etc. in deze tijd. Deze veranderingen zullen langzaam maar zeker hun invloed gaan uitoefenen op de vormgeving van staat, maatschappij en kerk. De betrokkenheid van het individu daarin is van een zeer grote betekenis. Hij vormt de nieuwe meerderheden binnen deze samenleving, die de veranderingen zullen afdwingen.¹⁵⁾

Het andere verschijnsel wordt door Rolf Zundel beschreven in zijn artikel: 'Hoe maak je succesvolle politiek'.¹⁶⁾ Immers alles wat er in de politiek gebeurt, gaat als het ware door het medium van de macht. Macht verandert niet alleen mensen, zij verandert ook de prikkel die hen tot bepaalde handelingen aanzet. Wie iets wil doordrijven, moet bondgenoten zoeken, meerderheden. De kleur van de oorspronkelijke besluitvorming wordt vervormd door belangen en gedachten die deze bondgenoten meebrengen. Vandaar dat 'succesvol' en 'juist' niet identiek zijn in de politiek. Vandaar ook dat doelstelling en verwerkelijking van deze doelstelling bijna altijd van elkaar zullen verschillen in het dagelijks politiek handelen.

Ook al houdt men hiermee rekening, dan nog blijft staan dat genomen besluiten en vastgestelde standpunten uit het Actieprogramma vergeleken en getoetst kunnen worden aan de uitkomsten van politieke onderhandelingen. Zovele partijgenoten hebben zich over het actieprogramma gebogen en erop gestudeerd. Het is daarom noodzakelijk de politieke resultaten van de vorming van een regeringscoalitie, zoals regeringsverklaring en regeerakkoord toch zijn, te toetsen aan het vastgestelde partijprogramma. Hiermee is de ontwikkeling van een buitenlands beleid binnen het CDA alleen maar gediend. Daar staan we dan ook voor in.

10. Advies Cie. Buitenland d.d. 15 mei 1985.
11. Advies Cie. Buitenland d.d. 6 mei 1985.
Advies Cie. Buitenland d.d. 28 mei 1985.
Advies Cie. Buitenland d.d. 3 mei 1985.
Advies Cie. Buitenland d.d. 4 september 1985.
Preadvis wgr. Europa d.d. 17 april 1985.
12. Advies Cie. Buitenland d.d. 4 september 1985.
13. Pre-advies wgr. Mensenrechten d.d. 7 oktober 1985.
14. Advies Cie. Buitenland d.d. 24 april 1985.
Advies Cie. Buitenland d.d. 3 september 1985.
Pre-advies wgr. Vrede en Veiligheid d.d. 28 oktober.
Preadvis werkgroep Vrede en Veiligheid d.d. 7 oktober 1985.
15. Theo Sommer, Jenseits von Pendelschwung und Wellenschlag, *Die Zeit* no. 2, 3 juni 1986.
16. Rolf Zundel, Der Kalif und der Saenger, *Die Zeit* no. 2, 3 juni 1986.